

Nummer 84, 23 februari 2015. ISSN 2031-0293

Filip De Maesschalck, Tine De Rijck en Vicky Heylen

Over de grens.

Sociaal-ruimtelijke relaties tussen Brussel en Vlaams-Brabant

Deze bijdrage behandelt de verhuisbewegingen tussen de Brusselse gemeenten en de rand rond Brussel in Vlaams-Brabant. Ook in de meest recente periode zijn het vooral jonge gezinnen die naar de rand trekken, en dat gaat samen gaat met een verarming van Brussel. Dat is geen nieuwe observatie, maar het socio-economisch profiel van de verhuizers zelf is eigenlijk zelden bestudeerd. Deze studie doet dat wel en bevestigt het beeld dat de verhuizers een hoger inkomen hebben dan gemiddeld in Brussel. Er zijn wel grote inkomensverschillen tussen de (deel)gemeente van aankomst, maar de overgrote meerderheid van de verhuizers is wel aan het werk. Een opvallende evolutie is verder de sterke toename van het aantal verhuizers van niet-Belgische origine. De tijd is voorbij dat suburbanisatie uitsluitend een zaak was van de middenklasse van Belgische origine. Het aantal verhuisbewegingen in omgekeerde richting is veel kleiner, maar er bestaat wel een grote pendelstroom richting Brussel. Deze bijdrage belicht de werkpendel, maar ook de pendel op minder gedocumenteerde terreinen: schoolpendel en pendel bij gebruik van welzijnsvoorzieningen. Ook die pendelbewegingen gaan vooral in de richting van Brussel.

Filip De Maesschalck is doctor in de geografie en onderzoeker bij het Steunpunt sociale planning van de provincie Vlaams-Brabant. Een recente publicatie vanuit het steunpunt is 'De internationalisering van de rand: een demografische blik' in het boek 'De internationalisering van de Vlaamse rand rond Brussel'. Hij is ook verbonden aan de afdeling geografie van de KU Leuven. Daarbij komt vaak de politieke geografie aan bod. Een recente publicatie in die optiek is 'Hoe representatief is Michel I' in het tijdschrift Samenleving en Politiek.

Tine De Rijck is licentiaat in de geografie en onderzoekster bij het Steunpunt sociale planning van de provincie Vlaams-Brabant. Voordien werkte zij rond het thema sociale uitsluiting bij de afdeling geografie van de KU Leuven.

Vicky Heylen is handelsingenieur en onderzoekster bij het Steunpunt sociale planning van de provincie Vlaams-Brabant. Voordien werkte zij rond het thema arbeidsmarktevaluatie bij het HIVA (KU Leuven).

Filip de Maesschalck, +32(0) 16 267 775, Filip.DeMaesschalck@vlaamsbrabant.be

Tine De Rijck, +32(0) 16 267 319, Tine.DeRijck@vlaamsbrabant.be

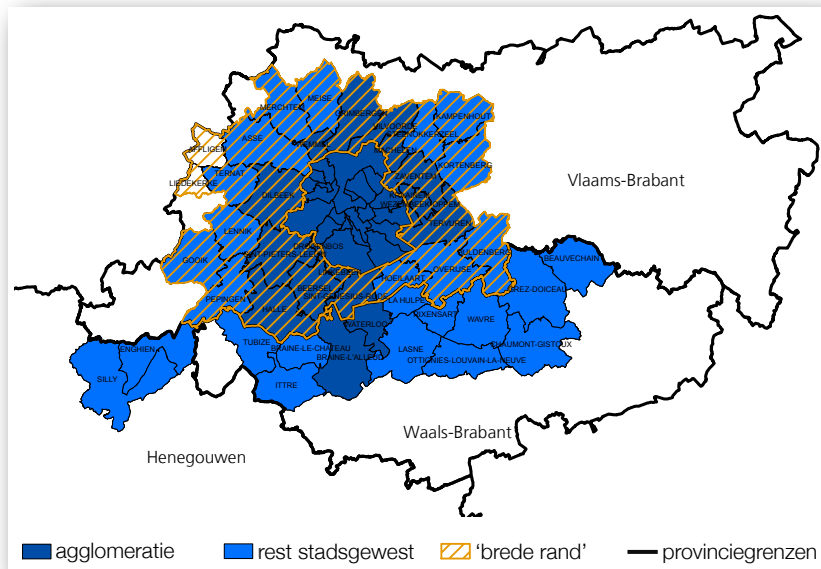
Vicky Heylen, +32(0) 16 267 436, Vicky.Heylen@vlaamsbrabant.be

Benjamin Wayens (Redactiesecretaris), +32(0)2 211 78 22, bwayens@brusselsstudies.be

Inleiding

1. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt volledig omsloten door de provincie Vlaams-Brabant. De wisselwerking tussen beide gebieden is dan ook intens, en helemaal niet nieuw. Al decennialang is suburbanisatie belangrijk: heel wat jonge gezinnen vertrekken van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest naar Vlaams-Brabant. Vaak gaat het om hogere inkomensgroepen, waardoor de Brusselse gemeenten verarmen, en het welvaartspeil in Vlaams-Brabant stijgt. Het aantal verhuisbewegingen in de omgekeerde richting is veel minder uitgesproken, maar er bestaat wel een grote pendelstroom naar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Heel wat inwoners van Vlaams-Brabant trekken dagelijks naar de Brusselse gemeenten voor werk, maar ook voor andere sociale en economische activiteiten.

Figuur 1. Het Brussels stadsgewest [Luyten & Van Hecke, 2007] en de afbakening van de 'brede rand'.

2. In deze bijdrage wordt nagegaan in welke mate die suburbanisatie uit de Brusselse gemeenten nog steeds een structurerende rol speelt in de relatie tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en Vlaams-Brabant, en of die inhoudelijk verandert. Hoe groot is de groep van verhuizers nu? Gaat het nog steeds in grote mate om jonge gezinnen? Verandert de nationaliteit (bij geboorte) van

de verhuizers mee met de demografische evolutie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest? Gaat het inderdaad om hoge inkomensgroepen en wat is hun arbeidsmarktpositie? We gaan ook in op verschillen tussen gemeenten. Waar mogelijk wordt zelfs gewerkt op het niveau van deelgemeenten, die overeen komen met de oude gemeenten vóór de fusies van de jaren 1960 en 1970.

3. Ook de omgekeerde beweging, de pendel naar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, wordt behandeld. Daarbij wordt het belang van de dagelijkse werkpendel belicht, maar er wordt vooral ingegaan op de pendel op andere domeinen, die heel wat minder gedocumenteerd is: de schoolpendel, de pendel in het kader van kinderopvang en de pendel bij het gebruik van enkele andere welzijnsvoorzieningen.¹

4. In deze bijdrage ligt de focus op dat deel van Vlaams-Brabant waar de wisselwerking met het Brussels Hoofdstedelijk Gewest het meest uitgesproken is. In een aantal Vlaams-Brabantse gemeenten is de invloed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest immers beperkt, vooral in het oosten van de provincie waar de invloed van de stad Leuven speelt. Dit kunnen we aflezen op de kaart van het Brussels stadsgewest zoals afgebakend door Luyten & Van Hecke [2007] (figuur 1). Dit stadsgewest omvat niet alleen de agglomeratiegemeenten (aaneengesloten bebouwing vanuit de centrale stad), maar ook heel wat andere gemeenten die bij het stadsgewest werden gevoegd op basis van een reeks indicatoren: de evolutie van de bebouwde oppervlakte en het bevolkingsaantal, de migratie van en naar de stad, de werk- en schoolpendel en de inkomensverhoudingen.

5. Het studiegebied omvat het Vlaams-Brabantse deel van dit stadsgewest, aangevuld met de gemeenten Liedekerke en Affligem in het uiterste westen van de provincie (figuur 1). Er bestaat de laatste jaren immers een sterke migratiedynamiek tussen deze twee gemeenten en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Verder in deze publicatie noemen we dit gebied de 'brede rand'. Met de term 'Brussel' doelen we op het (administratieve) Brussels Hoofdstedelijk Gewest, tenzij anders vermeld.

¹ Dit artikel is gebaseerd op het 'Dossier Wisselwerking Vlaams-Brabant en Brussel', een studie van het Steunpunt sociale planning van de provincie Vlaams-Brabant [De Maesschalck, De Rijck & Heylen, 2014].

Het Brussels stadsgewest omvat ook heel wat gemeenten in Waals-Brabant.² Het bronnenmateriaal ontbreekt echter om deze gemeenten in de studie te betrekken.

migraties	inwijking	uitwijking	jaarlijks migratie saldo	
			aantal	per 1.000 inwoners
met buitenland	26.707	22.637	4.070	1,47
met België	100.815	88.031	12.784	4,60
<i>waarvan Brussels Gewest</i>	66.222	33.114	33.108	11,93
<i>waarvan rest Vlaams-Brabant</i>	9.792	16.049	-6.257	-2,25
<i>waarvan rest Vlaams Gewest</i>	15.226	22.195	-6.969	-2,51
<i>waarvan Waals Gewest</i>	9.575	16.673	-7.098	-2,56
binnen de brede rand	116.021	116.021	-	-
<i>tussen gemeenten</i>	47.865	47.865	-	-
<i>binnen gemeenten</i>	68.156	68.156	-	-
totaal	243.543	226.689	16.854	6,07

Tabel 1. Verhuisbewegingen naar, van en binnen de brede rand (2008-2012). Bron: Rijksregister, verwerking Steunpunt sociale planning.

1. Verhuisbewegingen: van Brussel naar de brede rand

6. De bevolkingsevolutie in de brede rand wordt sterk beïnvloed door de aanwezigheid van Brussel (tabel 1). In de periode 2008-2012 bedroeg het migratiesaldo met Brussel (dit is het aantal verhuizers³ uit Brussel min het aantal verhuizers naar Brussel) meer dan 33.000 personen⁴, of jaarlijks bijna 12 personen per 1.000 inwoners. Ter vergelijking: door natuurlijke aangroei (dit is het aantal geboorten min het aantal sterfgevallen) kwamen er in de brede rand, in dezelfde periode, 4.796 mensen bij. Dat is jaarlijks 1,7 personen per 1.000 inwoners. De migratiesaldi met de andere gebieden in België zijn negatief. Er zijn ruim 6.000 mensen méér die van de brede rand naar de rest van Vlaams-Brabant trekken dan omgekeerd. De migratiesaldi met de rest van het Vlaams Gewest en het Waals Gewest liggen in dezelfde grootteorde. In het Waals Gewest zijn vooral de Waals-Brabantse gemeenten belangrijk.

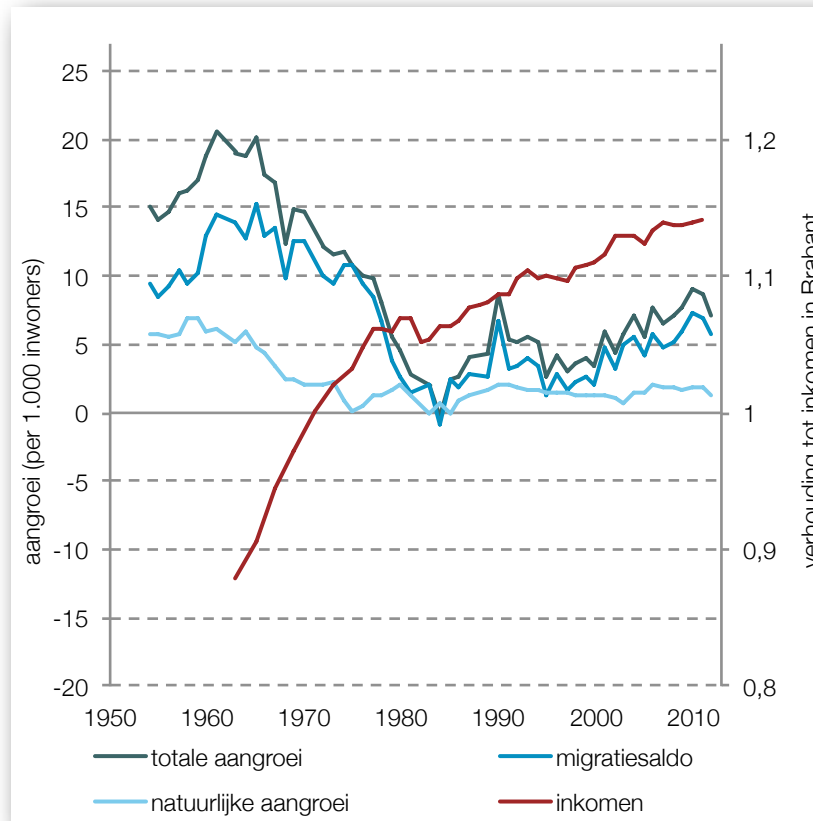
7. De aangroei vanuit het buitenland is beperkt in de brede rand. Het ging in de periode 2008-2012 om een goede 4.000 personen. Dit betekent een jaarlijkse aangroei van 1,5 inwoners per 1.000 inwoners. Ter vergelijking: in Brussel bedroeg het migratiesaldo met het buitenland in die periode meer dan 100.000 personen. Brussel vervult duidelijk een onthaalfunctie voor migratie uit het buitenland, zoals dat in andere centrumsteden ook het geval is.

8. Hoewel de bevolkingsgroei in de rand vooral wordt bepaald door de instroom uit Brussel, is het aantal verhuisbewegingen tussen en binnen de gemeenten van de brede rand nog groter. Deze bewegingen hebben geen impact hebben op het totale bevolkingsaantal in de brede rand, maar wel op de bevolkingssamenstelling van een gemeente (bij de bewegingen tussen gemeenten) of een deelgemeente (bij de bewegingen binnen gemeenten).

² Dit blijkt ook uit andere studies die het stedelijk gebied rond Brussel in kaart brengen, zoals de studie van Thomas *et al.* [2012].

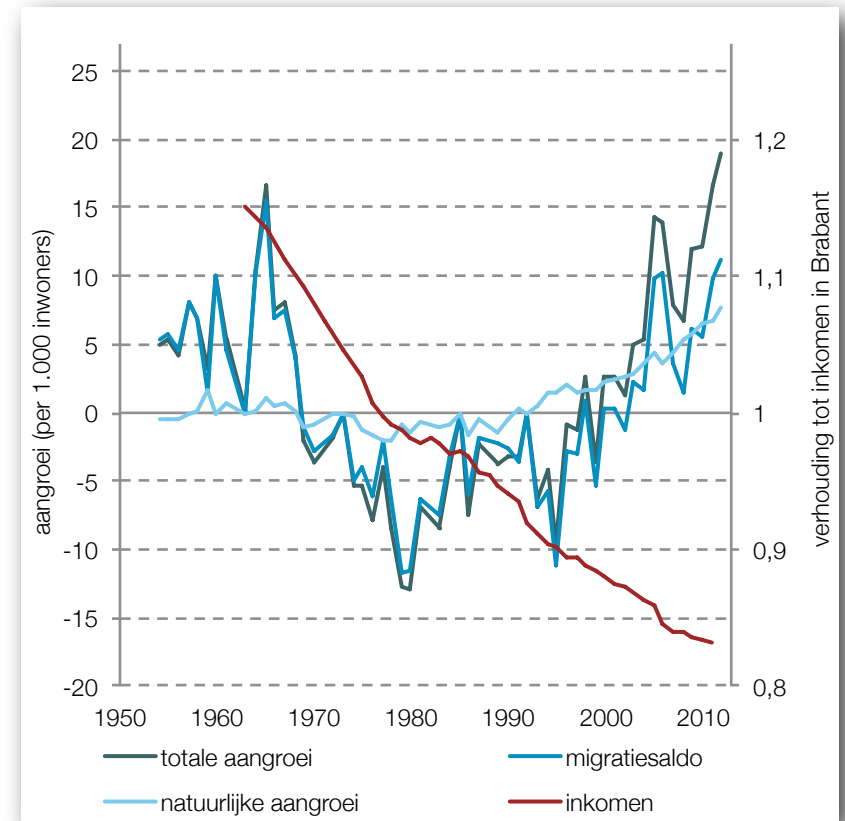
³ Een verhuisbeweging of migratie wordt hier beschouwd als een verandering van (officiële) woonplaats tussen twee opeenvolgende jaren, telkens op 1 januari. Mensen die meerdere keren zijn verhuisd in één jaar worden dus slechts één maal geteld, waarbij telkens wordt gekeken naar de woonplaats op 1 januari.

⁴ Het migratiesaldo tussen Brussel en de hele provincie Vlaams-Brabant is niet veel groter: 34.981 personen. Meer dan 90% van de bewegingen tussen Brussel en Vlaams-Brabant doet zich dan ook voor tussen Brussel en de brede rand.

Figuur 2. Bevolkings- en inkomensevolutie in de brede rand, 1954-2012. Bron: NIS/ADSEI, 1955-2014.

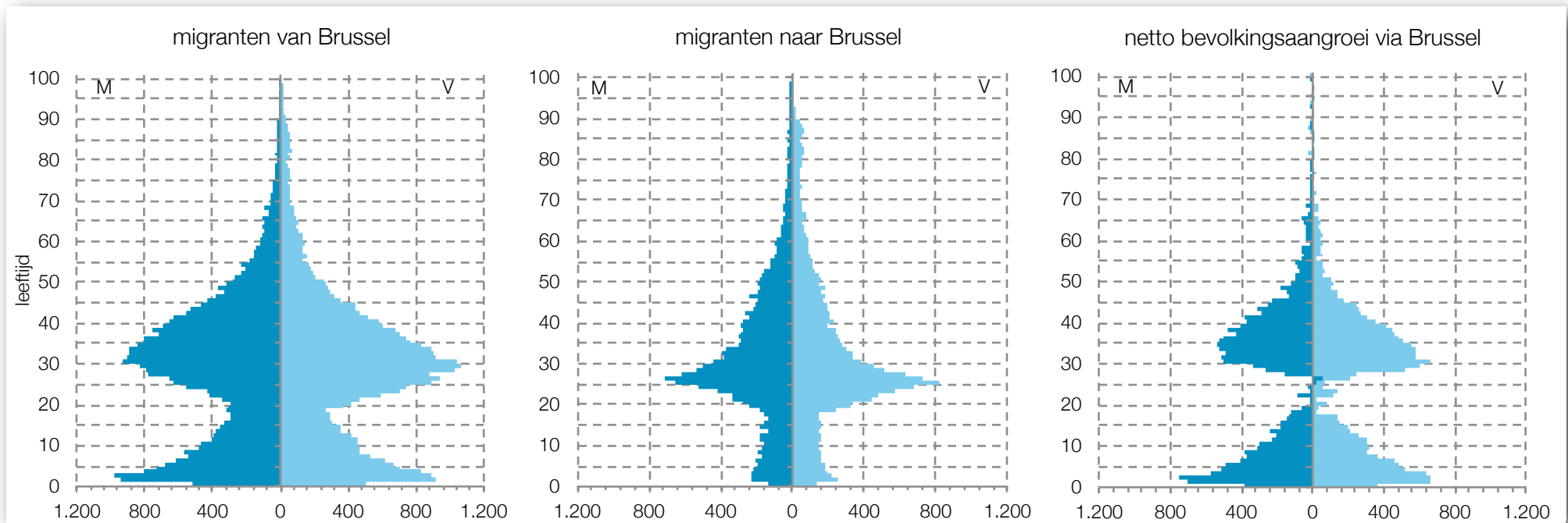
9. De hier gebruikte cijfers gelden voor een vijfjarige periode om toevallige schommelingen tussen de jaren op te vangen. Ook eenmalige gebeurtenissen als nieuwe vastgoedontwikkelingen kunnen een grote impact hebben, zeker op (deel)gemeenteniveau. Het globale migratiesaldo in de brede rand blijkt in de bestudeerde periode echter zeer constant. Op langere termijn zijn de cijfers wat hoger dan in de jaren 1980 en 1990, maar heel wat lager dan in de periode vóór de oliecrisis.

Figuur 3. Bevolkings- en inkomensevolutie in Brussel, 1954-2012. Bron: NIS/ADSEI, 1955-2014.

Dit is duidelijk te zien op figuur 2, die de bevolkingsevolutie weergeeft in de brede rand in de periode 1954-2012. De totale aangroei wordt vooral bepaald door het migratiesaldo, en dat was in de jaren vijftig, zestig en zeventig heel wat hoger dan in de huidige periode. Ook toen al was de migratie uit Brussel bepalend [Van der Haegen, 1987].

10. Op figuur 2 staat ook de evolutie van het gemiddeld inkomen (per aangifte), als verhouding tot het gemiddeld inkomen in de gehele voor-

Figuur 4. Bevolkingspiramides van de migranten van Brussel naar de brede rand, van de brede rand naar Brussel en het netto-saldo in de brede rand. Bron: Rijksregister, verwerking Steunpunt sociale planning.

malige provincie Brabant. Deze indicator stijgt continu in de brede rand, van een waarde sterk beneden het gemiddelde (<1) tot een uitgesproken bovengemiddelde waarde (>1). Het omgekeerde gebeurde in Brussel (figuur 3), waar, ondanks de continue uitstroom naar de rand, de bevolking toch groeide in het begin en op het einde van de beschouwde periode. Dat is te verklaren door migratie vanuit het buitenland.

11. De verarming van Brussel en het stijgende inkomen in de rand doen reeds vermoeden dat het meestal hogere inkomensgroepen zijn die de stad verlaten, wat ook in andere studies wordt aangegeven [Loeckx *et al.*, 2014]. Verder zijn het vooral jonge gezinnen die wegtrekken, klassiek bij suburbanisatie [Willaert, 2009]. Enkele recente studies hebben ook aangetoond dat steeds meer personen van niet-Belgische origine uit Brussel verhuizen [De Maesschalck, 2012]. In het volgende

onderdeel bekijken we dit profiel van de verhuizers van naderbij en gaan we na of dit profiel de laatste jaren veranderd is.

2. Het profiel van de verhuizers: niets nieuws onder de zon?

2.1. Leeftijd en gezinspositie

12. Ook in de periode 2008-2012 zijn het vooral jonge gezinnen die uit Brussel wegtrekken. Er verhuizen veel meer ouders en minderjarige kinderen uit Brussel dan er gemiddeld in Brussel en in de brede rand wonen. Op figuur 4 (links) staat de bevolkingspiramide van de vertrekkers uit Brussel, waarop we zien dat het vooral om twintigers, dertigers en jonge kinderen gaat. Omgekeerd vertrekken er erg veel alleenwonenden en kinderen ouder dan 18 (die het huis verlaten) uit de brede

rand naar Brussel. We zien op figuur 4 (midden) dat het vooral om jongvolwassenen gaat. Het netto resultaat van deze bewegingen (figuur 4, rechts) is een aangroei van vooral jonge dertigers en jonge kinderen. Dit leidt tot een verjonging van de brede rand. De gemiddelde inwoner is er 41 jaar, de gemiddelde leeftijd van de laatste bevolkingspiramide bedraagt 25 jaar.⁵

2.2. Nationaliteit bij geboorte

13. Terwijl dit leeftijds- en gezinsprofiel door de jaren heen amper is gewijzigd, is dat wel het geval voor een andere demografische variabele: de nationaliteit bij geboorte (verder origine genoemd). Op figuur 5 (bovenaan) zien we de netto-aangroei in de brede rand vanuit Brussel, onderverdeeld naar origine.⁶ Het aandeel personen van Belgische origine daalde elk jaar en bedraagt nu minder dan de helft. Vooral opvallend is de toename van Oost-Europese origines. Onderaan op figuur 5 werd aan de mee verhuizende kinderen de nationaliteit bij geboorte van het gezinshoofd meegegeven. Dit betekent dat kinderen die als Belg geboren zijn ook een niet-Belgische origine kunnen krijgen. Ook hier zien we een dalende trend bij de Belgische origine, die nu nog instaat voor minder dan een derde van de aangroei uit Brussel. Hoewel ook hier de toename van Oost-Europese origines het sterkst is, is het veel grotere aandeel van Maghrebijnse, Turkse en andere niet-EU-origines opvallend. Dit zijn ook de nationaliteitsgroepen die het vaakst de Belgische nationaliteit aannemen [Steunpunt sociale planning, 2010].

14. Het zijn dus steeds meer mensen van niet-Belgische origine die uit Brussel verhuizen, terwijl de leeftijd- en de gezinsposities weinig veran-

deren in de tijd. Dit betekent dat de suburbanisanten van niet-Belgische origine in het klassieke profiel passen: het zijn vooral jonge gezinnen met kinderen. Figuur 6 geeft de leeftijdsverdeling van de netto-instroom uit Brussel naar de brede rand voor verschillende origines. We zien inderdaad dat die curve gelijkaardig is voor alle groepen. De verschillen naar leeftijd zijn wel wat meer uitgesproken voor de Belgische origine, Noord- en West-Europese origines en niet-Europese origines van rijke OESO-landen.

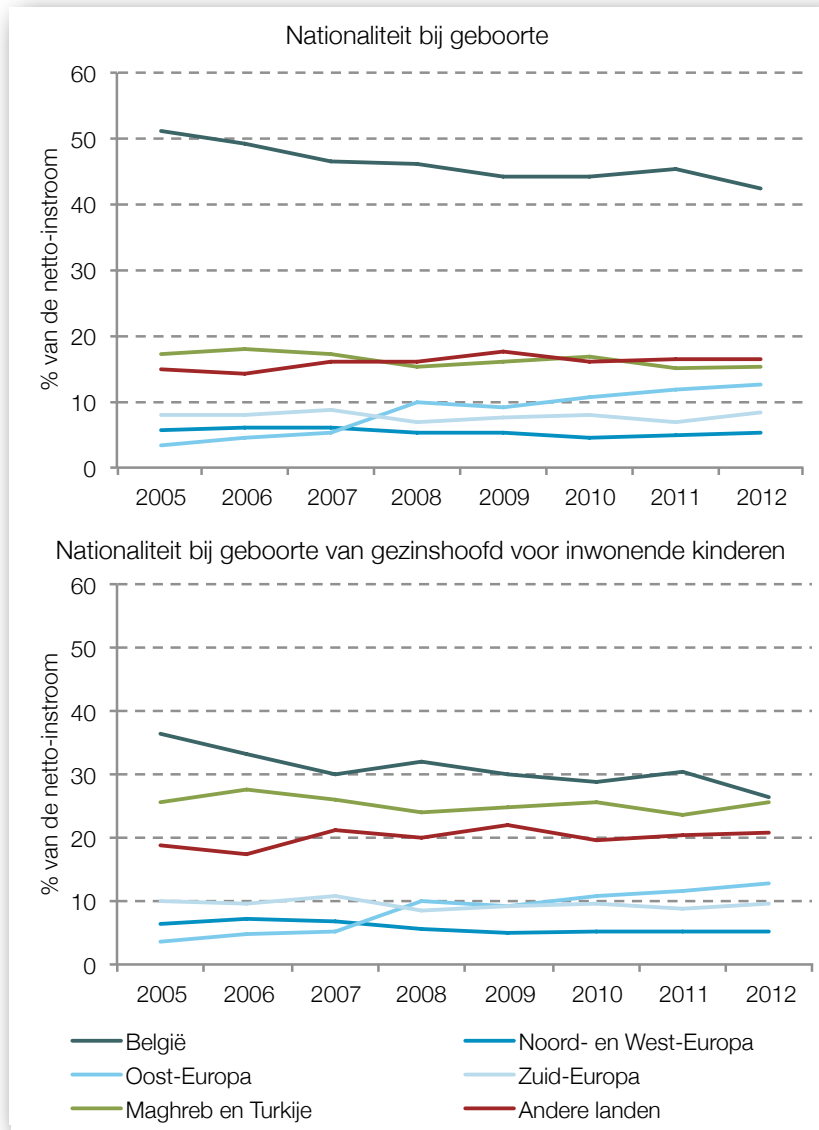
15. Woonwensen – en dus ook de suburbanisatiewens- verschillen niet fundamenteel tussen inwoners van verschillende origine. In de Belgische context is hiernaar nog geen specifiek onderzoek gevoerd, maar in andere Europese landen is dat wel het geval [Clapson, 2000; Permentier & Bolt, 2006]. In België werd de suburbanisatie van migrantenpopulaties echter lang geblokkeerd door de economische crisis van de jaren 1970 en 1980, die vooral die groepen in het centrum van de stad trof [Kesteloot, 2001]. Nu blijkt suburbanisatie niet langer een fenomeen van enkel de Belgische middenklasse. De suburbanisatie volgt nu, wat de origine betreft, veel meer de bevolkingssamenstelling van Brussel. We beschikken niet over gedetailleerde cijfers naar origine in Brussel⁷, maar wel naar nationaliteit. Figuur 7 geeft de bevolkingssamenstelling naar nationaliteit in Brussel, bij de verhuizers vanuit Brussel naar de brede rand, bij de verhuizers van de brede rand naar Brussel en in de brede rand. Daarop zien we dat verhuizers uit Brussel wat minder de niet-Belgische nationaliteit hebben dan gemiddeld in Brussel, maar het verschil is niet heel groot. Opvallend is verder dat de verhuizers van de brede rand naar Brussel veel vaker de niet-Belgische nationaliteit hebben dan gemiddeld in de brede rand - zij het minder dan de verhuizers vanuit Brussel.

⁵ Het is opvallend dat vrouwelijke migranten gemiddeld jonger zijn dan mannelijke, en sterk geconcentreerd in een aantal leeftijdsgroepen. Vaak zijn het koppels die verhuizen, en daarin is de vrouw gemiddeld jonger dan de man. Verder is het opvallend dat er relatief meer vrouwen uit Brussel vertrekken dan er naar Brussel gaan. Er vertrokken 16.557 mannen en 16.839 vrouwen naar Brussel, maar er gingen 32.529 mannen en 33.693 vrouwen uit Brussel weg. Migratie naar de rand kan dus een gedeeltelijke verklaring bieden voor de vaststelling dat het aantal mannen in Brussel de laatste jaren sterker groeit aan dan het aantal vrouwen - in tegenstelling tot de brede rand (en heel het Vlaams Gewest). Andere verklaringen zijn: de veranderende leeftijdsstructuur (de Brusselse bevolking verjongt -in tegenstelling tot de brede rand en heel het Vlaams Gewest- en het overwicht van vrouwen is sterker bij ouderen) en de belangrijke migratie uit het buitenland (waar mannen doorwegen).

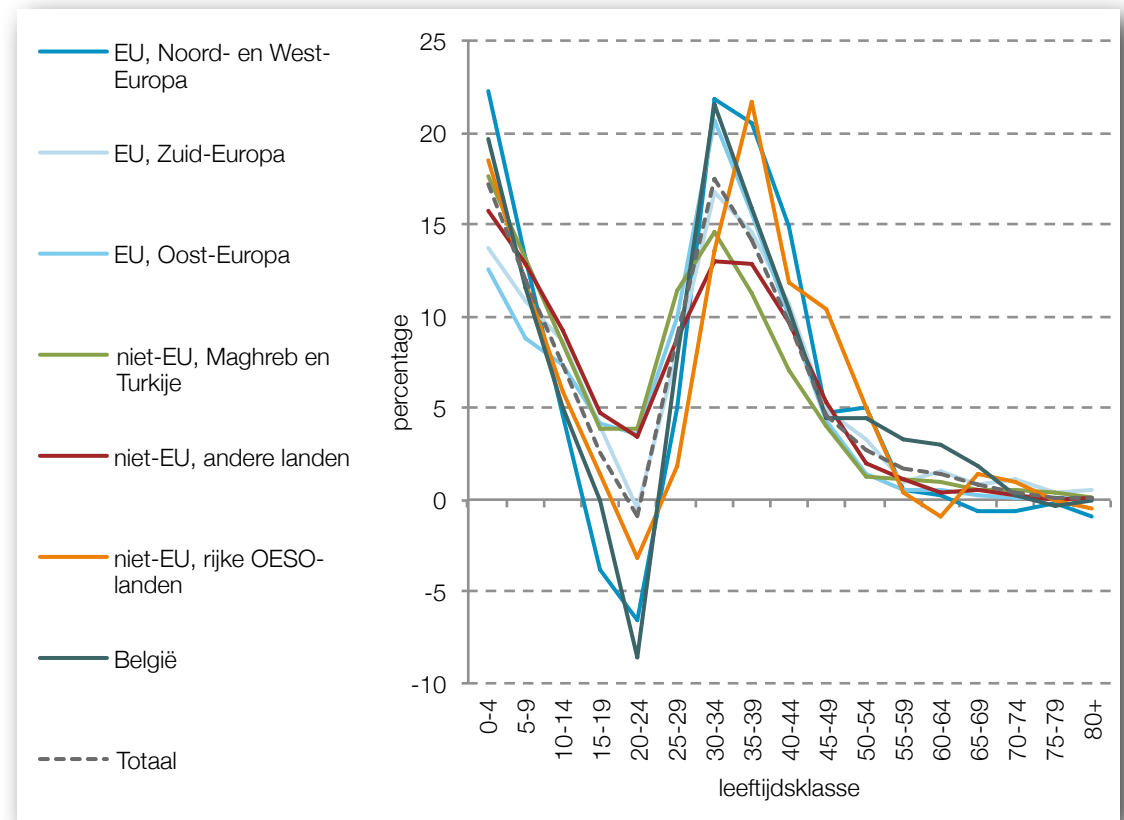
⁶ Er werd een onderverdeling gemaakt tussen België, andere EU-landen (onderverdeeld in drie groepen: Noord- en West-Europa, Zuid-Europa en Oost-Europa) en niet-EU landen (onderverdeeld in twee groepen: Maghreb en Turkije en andere landen). Op een aantal figuren worden die groepen nog verder onderverdeeld (voor meer uitleg, zie Steunpunt sociale planning, 2010, p. 12).

⁷ Deboosere *et al.* [2009] berekenden dat 46% van de Brusselaars de niet-Belgische nationaliteit had bij geboorte. Voegen we daar de kinderen aan toe die als Belg geboren zijn uit ouders die niet als Belg geboren zijn, wordt dat meer dan de helft.

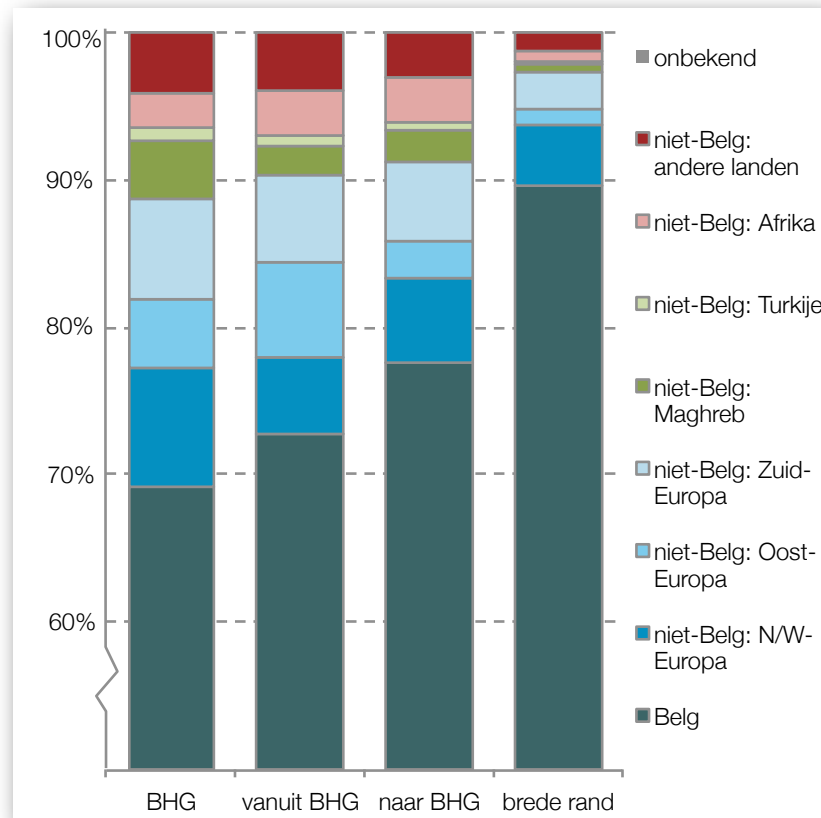

Figuur 5. Nationaliteit bij geboorte van de netto-instroom vanuit Brussel. Bron: Rijksregister, verwerking Steunpunt sociale planning.

Figuur 6. Leeftijdverdeling van de netto-instroom vanuit Brussel, naar origine, 2008-2012. Ook hier kregen de mee verhuizende kinderen de nationaliteit bij geboorte van het gezinshoofd. Bron: Rijksregister, verwerking Steunpunt sociale planning

Figuur 7. Nationaliteit van de verhuizers van en naar Brussel, en van de inwoners van Brussel en de brede rand (2008-2012). Bron: ADSEI, 2014; Rijksregister, verwerking Steunpunt sociale planning

2.3. Socio-economische positie

16. Hoewel suburbanisatie duidelijk aanleiding geeft tot een verarmde stad en een rijke rand, is er eigenlijk weinig bekend over de (evolutie van de) socio-economische positie van de verhuizers zelf. Het aantal studies dat het socio-economische profiel van de verhuizers rechtstreeks in kaart brengt is zeer beperkt. Uitzonderingen zijn enkele publicaties die gebruik maken van de gegevens van de socio-economische enquête van 2001 [Van Criekingen, 2006; Van Criekingen *et al.*, 2013]. Wij gebruiken de meer recente gegevens van de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid. We hebben de Belgische bevolking opgedeeld in vier inkomensgroepen of kwartielen: de 25% inwoners met het hoogste inkomen, de 25% met het laagste inkomen en de twee kwartielen ertussen. Het gaat om de inkomens uit arbeid en uitkeringen; over roerende en onroerende goederen hebben we geen informatie. Het gaat verder om het equivalent inkomen: alle inkomens van een huishouden worden samengeteld en gedeeld door een factor die rekening houdt met de samenstelling van het gezin en eventuele schaalvoordelen.⁸ Dit wordt dan aan elk gezinslid toegekend.

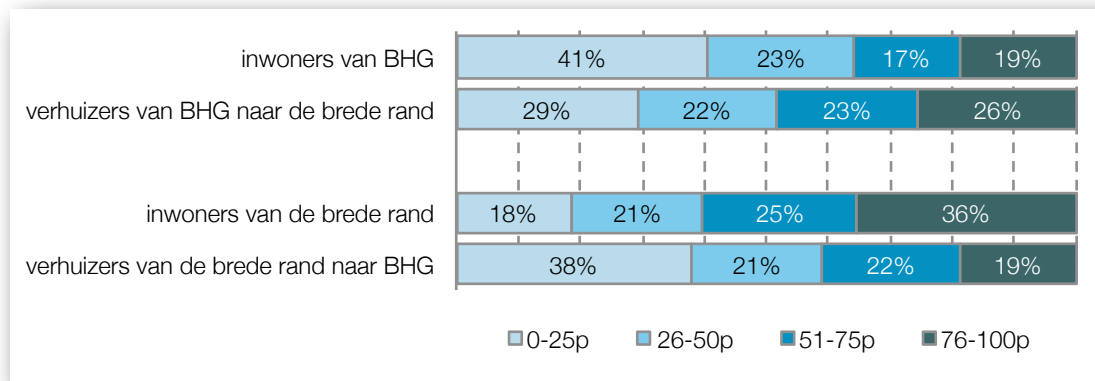
17. Het resultaat zien we op figuur 8, die de verdeling over de Belgische inkomenskwartielen geeft voor de inwoners van Brussel, de verhuizers van Brussel naar de brede rand, de inwoners van de brede rand en de verhuizers van de brede rand naar Brussel. Het laagste inkomenskwartiel is sterk oververtegenwoordigd in Brussel, en het omgekeerde geldt voor het hoogste inkomenskwartiel. Het profiel van de verhuizers naar de brede rand is geen weerspiegeling daarvan: de laagste inkomensgroep is er minder sterk vertegenwoordigd, en de hoogste juist meer. In de brede rand zien we het omgekeerde. Er wonen relatief weinig mensen met een laag inkomen en veel met een hoog inkomen, maar bij de verhuizers is de laagste inkomensgroep de belangrijkste, en de hoogste de minst belangrijke.

18. Bovenaan op figuur 9 zien we het netto-resultaat van deze bewegingen, het saldo. Daaruit blijkt dat vooral de hoogste inkomensgroep sterk groeit in de brede rand, en de laagste inkomensgroep het minst sterk. Onderaan op figuur 9 is het totale migratievolume aangegeven.

⁸ De referentiepersoon krijgt de waarde 1, elk extra gezinslid van 14 jaar of ouder de waarde 0,5 en elk kind de waarde 0,3.

Hier gaat het om een optelling van alle verhuisbewegingen, zowel van Brussel naar de breder rand als omgekeerd. Dan zien we dat het totaal aantal verhuisbewegingen bij de lage inkomens veel groter is (vaak gaat het om huurders). Het saldo is echter relatief laag, omdat zij vaak richting Brussel verhuizen.

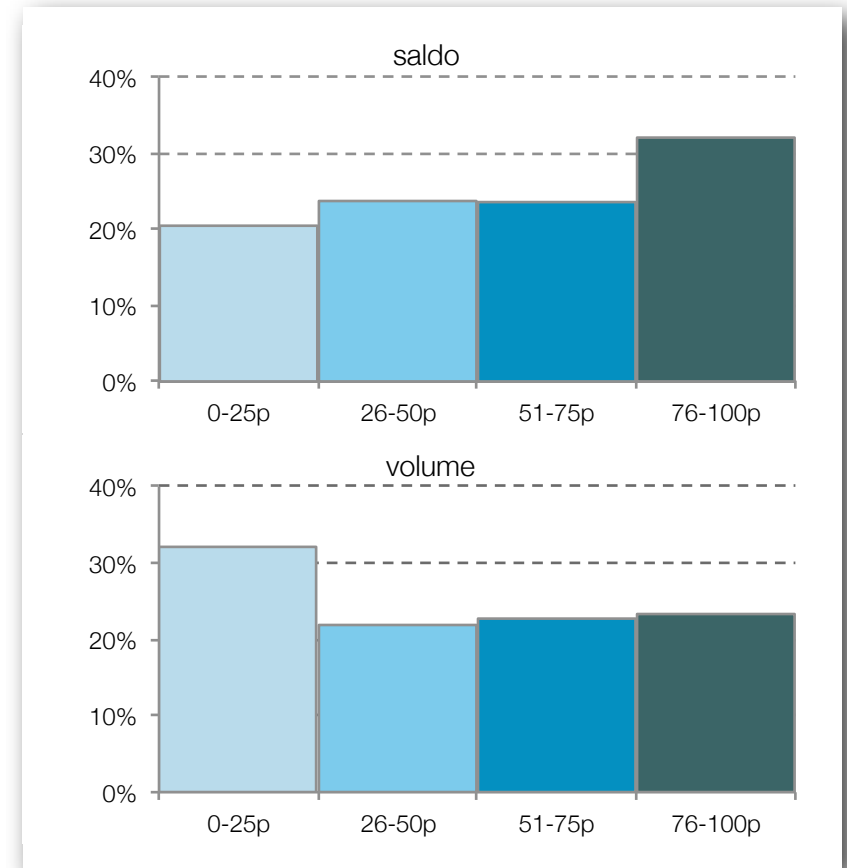

Figuur 8. Verdeling van het equivalent inkomen (2007-2010). Bron: KSZ DWH AM&SB, verwerking Steunpunt sociale planning.

19. Ook hier zijn er weinig verschillen over de jaren heen, terwijl we weten dat het aandeel mensen van niet-Belgische origine in die periode wel sterk stijgt. Zoals bij de leeftijd en de gezinspositie, volgt de groep van niet-Belgische origine ook hier het klassieke suburbanisatiepatroon: vooral hoge inkomens trekken weg uit de stad. Het gemiddeld inkomen is wel hoger bij mensen van Belgische origine dan van niet-Belgische origine, met het laagste gemiddeld inkomen bij een niet-EU origine. Toch zien we binnen die groepen dat de verhuizers uit Brussel gemiddeld telkens een hoger inkomen hebben dan de blijvers.

20. Bij de arbeidsmarktposities zien we eenzelfde tendens als bij het inkomen. Bij de verhuizers uit Brussel zijn er meer werkenden en kinderen dan in Brussel zelf, en minder werklozen en inactieven (leefloon, arbeidsongeschikt...). Omgekeerd verhuizen er meer werklozen en inactieven naar Brussel dan er gemiddeld in de brede rand wonen. Gepensioneerden verhuizen erg weinig tussen Brussel en de brede rand. Het resultaat van deze bewegingen is een sterke aangroei in de brede rand van werkenden (goed voor 45%) en kinderen (goed voor 37%). Van een overige 12% is de arbeidsmarktpositie dan nog onbekend. Het

gaat om personen die geen link hebben met de Belgische sociale zekerheid: huismannen en huisvrouwen, EU-werknemers en andere groepen die niet onder de Belgische sociale zekerheid vallen.

Figuur 9. Verhuisbewegingen tussen Brussel en de brede rand naar equivalent inkomen (2007-2010). Bron: KSZ DWH AM&SB, verwerking Steunpunt sociale planning.

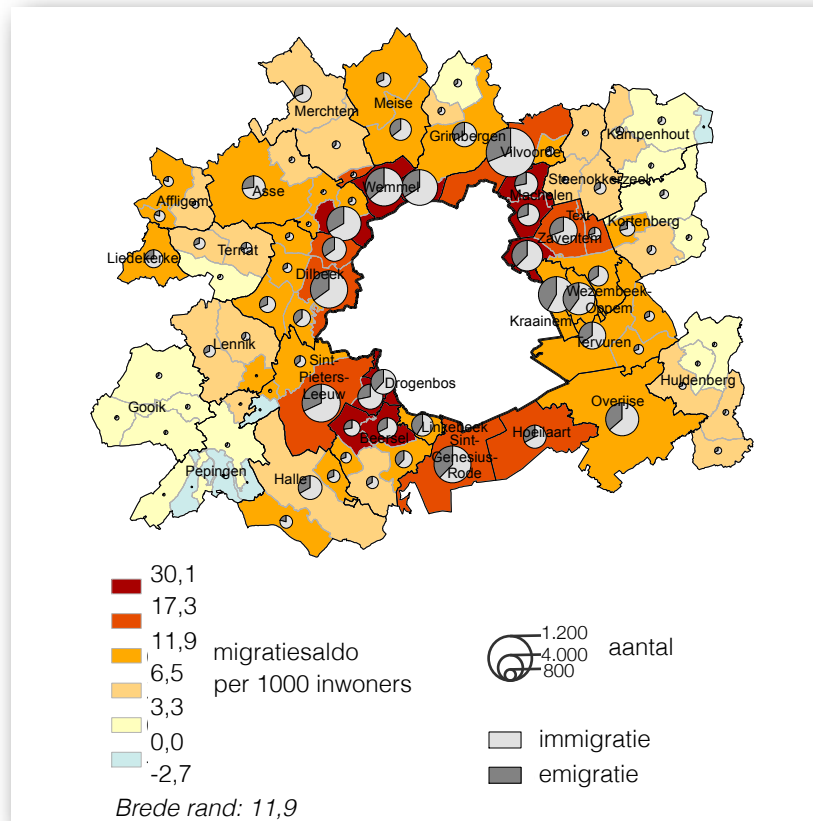
2.4. Grote verschillen tussen (deel)gemeenten

21. Het migratiesaldo (en dus de aangroei door migratie) is vooral groot in de gemeenten die grenzen aan Brussel, en voornamelijk in de deelgemeenten het dichtst bij Brussel. In het westen gaat de invloed wat verder, tot aan de provinciegrens. De hoogste waarden zijn er in de

zuidwestelijke Zennevallei (Drogenbos, Ruisbroek, Lot, Beersel), in het noordoosten (Machelen, Diegem, Sint-Stevens-Woluwe), en in het noordwesten (Strombeek-Bever, Wemmel, Zellik). In het zuidoosten zien we wat minder hoge waarden. De uitwisseling met Brussel is er ook wel belangrijk, en het aantal immigraties is er vaak wat meer in evenwicht met het aantal emigraties (figuur 10).

22. Wanneer we kijken naar de Brusselse gemeente van herkomst, zien we heel grote ruimtelijke verschillen. Migraties gebeuren immers meestal over kleine afstanden. Figuur 11 geeft de migratiesaldi weer voor telkens een groep van Brusselse gemeenten, die werden gegroepeerd op basis van hun ligging. De groepen in het noordoosten, zuidwesten en noordwesten hebben elk ongeveer 200.000 inwoners. Een vierde groep zijn de zuidoostelijke gemeenten, die samen zo'n 350.000 inwoners tellen. De stad Brussel wordt, gezien zijn centrale ligging, apart weergegeven en telt het minste inwoners.⁹ We zien telkens dat het overgrote deel van de migraties gebeurt naar min of meer aanliggende deelgemeenten in Vlaams-Brabant. Vaak liggen ze ook socio-economisch en morfologisch dicht bij elkaar. Zo is de huisvestingsmarkt in de zuidoostelijke gemeenten van Brussel vaak vergelijkbaar met die aan de andere kant van de gewestgrens. Hetzelfde geldt voor een aantal gemeenten in de Zennevallei.

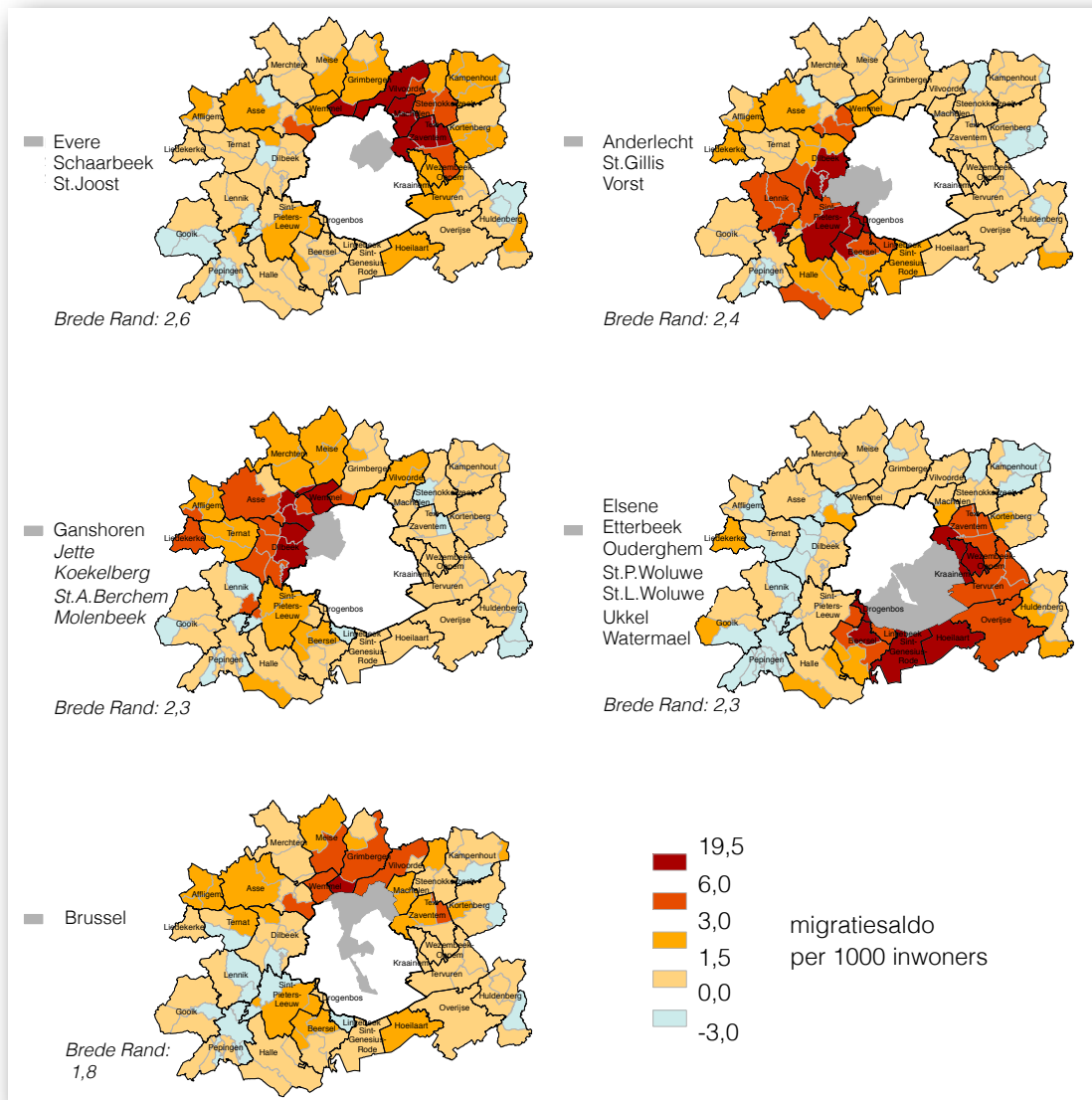
23. Hoewel de groep van zuidoostelijke Brusselse gemeenten meer inwoners telt dan de andere groepen, is de migratie er toch minder uitgesproken. Hier zijn er meer huiseigenaars, die minder vaak verhuizen dan huurders. Een belangrijke factor is echter de bevolkingsgroei. Die was erg beperkt in de zuidoostelijke gemeenten, maar zeer uitgesproken in een aantal gemeenten langs het kanaal. Zo was de bevolkingsgroei in Watermaal-Bosvoorde de laatste 10 jaar negatief, terwijl de bevolking in Sint-Jans-Molenbeek met meer dan een kwart toenam. De verschillen tussen de Brusselse gemeenten, wat betreft het migratiesaldo met de brede rand in de periode 2008-2012, wordt voor meer dan de helft verklaard door de bevolkingsgroei in de laatste 10 jaar.¹⁰ In een

Figuur 10. Gemiddeld jaarlijks migratiesaldo met het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2008-2012. Bron: Rijksregister, verwerking Steunpunt sociale planning.

⁹ De stad Brussel telt 166.497 inwoners, de noordoostelijke gemeenten 191.890 inwoners, de noordwestelijke gemeenten 209.673 inwoners, de zuidwestelijke gemeenten 214.083 inwoners en de zuidoostelijke gemeenten 356.711 inwoners.

¹⁰ Een lineaire regressie levert een R^2 waarde op van 0,51.

aantal gemeenten was de uitstroom kleiner dan verwacht op basis van de bevolkingsgroei. Dit was het geval in Sint-Jans-Molenbeek, waar de bevolkingsgroei het meest uitgesproken was, maar ook in Etterbeek, Elsene en Sint-Gillis, waar er een relatief grote instroom is van jonge (hoogopgeleide) volwassenen uit de rand – wat op zijn beurt samenhangt met de aanwezigheid van hoger onderwijs. Wanneer we deze gemeenten niet meetellen, worden de verschillen tussen de Brusselse gemeenten zelfs voor meer dan 70% verklaard.¹¹

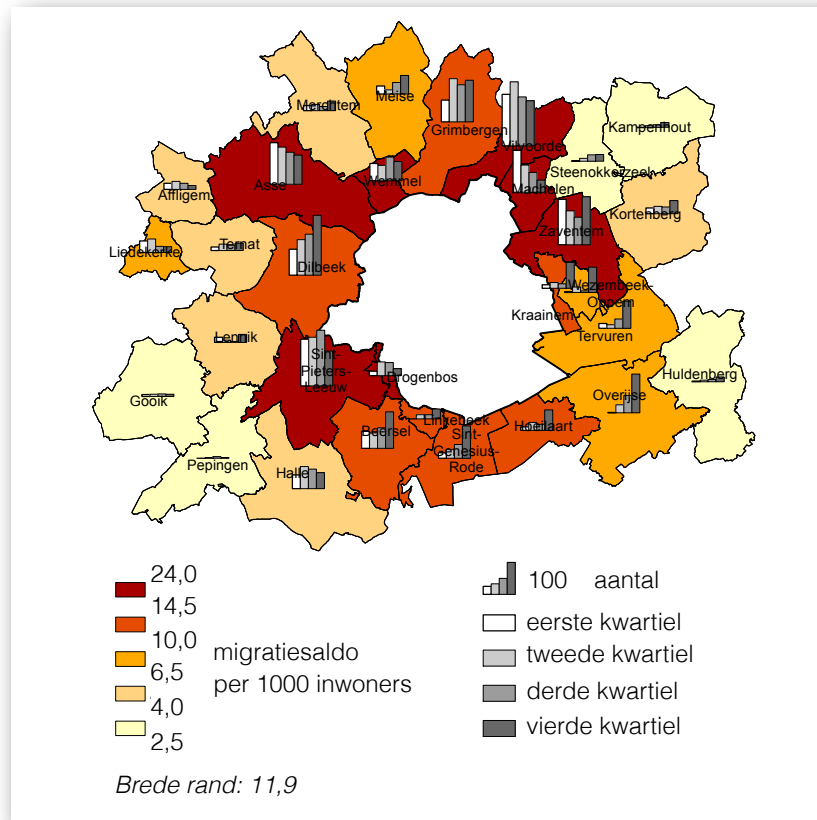
24. Het profiel van de Brusselse bevolking verschilt erg van gemeente tot gemeente, en dat heeft ook zijn impact op het profiel van de verhuizers, en dus op de instroom in de aangrenzende gemeenten. Het gaat overall om jonge gezinnen¹², maar er zijn wel grote verschillen naar origine. Zo trekken er heel wat mensen van Zuid-Europese origine, die een belangrijke groep vormen in het zuidwesten van Brussel, naar de zuidwestelijke Zennevallei. Heel wat mensen van Turkse origine, die sterk geconcentreerd zijn in het noordoosten van Brussel, gaan naar de noordoostelijke Zennevallei. Algemeen trekken er weinig mensen van niet-EU-origine naar het zuidoosten.

25. Ook wat het inkomen betreft zien we grote verschillen. Figuur 12 geeft de verdeling over de Belgische inkomenskwartielen van de verhuizers per deelgemeente. Terwijl het zuidoosten vooral hogere inkomens ontvangt, zien we in een aantal gemeenten in de Zennevallei, in het noordoosten en in het westen heel wat lage inkomens. Het gaat wel steeds in overgrote mate om werkenden. figuur 13 geeft de arbeidsmarktpositie van de verhuizers op actieve leeftijd (zonder kinderen, gepensioneerden en onbekenden). In alle gemeenten gaat het bijna uitsluitend om werkenden.

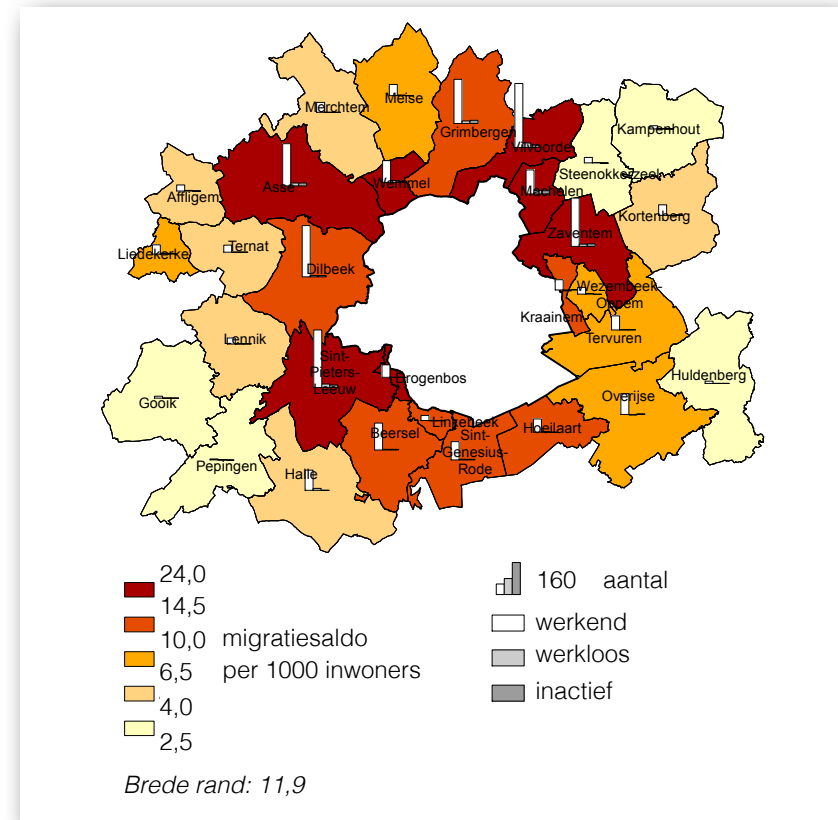
Figuur 11. Gemiddeld jaarlijks migratiesaldo met verschillende gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2008-2012. Bron: Rijksregister, verwerking Steunpunt sociale planning.

¹¹ Een lineaire regressie levert een R² waarde op van 0,72.

¹² Alleen voor de groep van 18-29 jarigen zijn er grotere ruimtelijke verschillen: in de zuidostrand zijn de saldi negatief, terwijl ze (licht) positief zijn in de meeste andere aangrenzende deelgemeenten. Dit komt door een combinatie van een beperkte instroom en een relatief grote uitstroom.

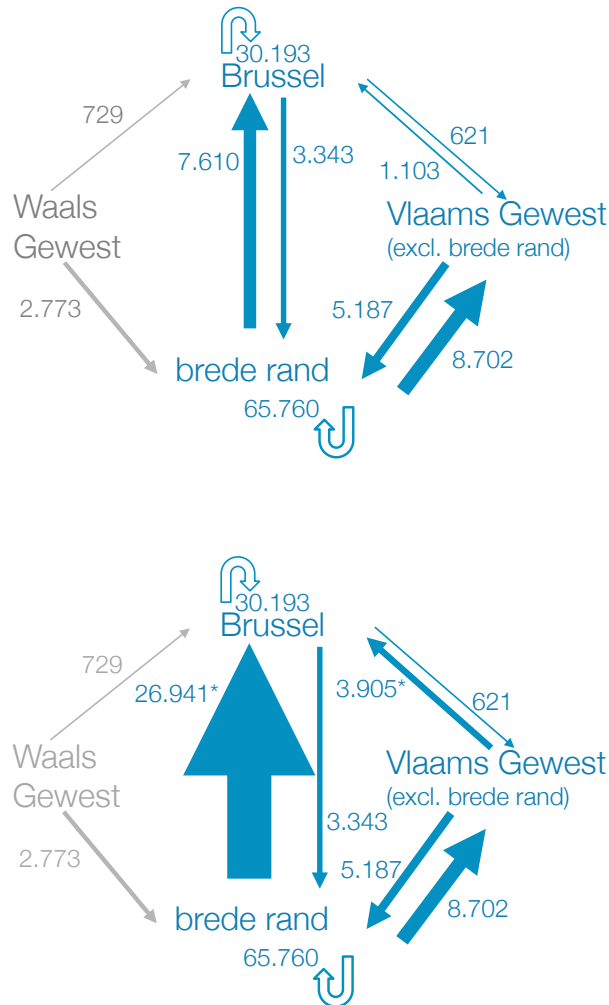

Figuur 12. Gemiddeld jaarlijks migratiesaldo met het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, naar equivalent inkomen, 2007-2010. Bron: KSH, Rijksregister, verwerking Steunpunt sociale planning.

Figuur 13. Gemiddeld jaarlijks migratiesaldo met het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, naar arbeidsmarktpositie, 2007-2010. Bron: KSH, Rijksregister, verwerking Steunpunt sociale planning.

Figuur 14. Leerlingenstromen binnen het onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap (boven) en van de Vlaamse Gemeenschap en Franse Gemeenschap in Brussel (onder), 2009-2010. *Enkel het totaal aantal leerlingen uit het Vlaams Gewest dat school loopt in het onderwijs van de Franse Gemeenschap in Brussel is gekend. Deze leerlingen werden verdeeld over de brede rand en de rest van het Vlaams Gewest o.b.v. de verdeling in het onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap in Brussel (87,3% uit de brede rand en 12,7% uit de rest van het Vlaams Gewest). Bron: Departement Onderwijs en Vorming, BISA, verwerking Steunpunt sociale planning.

3. Verhuizen richting brede rand, pendelen richting Brussel

3.1. Werkpendel

26. Brussel is veruit de grootste werkgelegenheidspool van het land, en trekt dan ook heel wat pendelaars aan [zie Medina Lockhart & Vandermotten, 2009]. In 2011 werkten er 227.228 Brusselaars in Brussel, maar er werkten 381.394 niet-Brusselaars. Meer dan een vijfde daarvan komt uit de brede rand (83.380 pendelaars). Het gaat hier enkel over werknemers; de zelfstandigen werden buiten beschouwing gelaten. Deze kerncijfers zijn afkomstig van de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid, wat inhoudt dat buitenlandse diplomaten, EU-ambtenaren en werknemers van de NAVO of andere internationale instellingen hier niet onder vallen. Gezien de meeste van deze instellingen zich in Brussel bevinden, zijn genoemde gegevens een ondergrens.

27. De omgekeerde pendelstroom, vanuit Brussel, is beperkt. In 2011 werkten 63.216 Brusselaars buiten Brussel, waarvan 40 procent in de brede rand (25.183 pendelaars). Met name de luchthavenregio trekt heel wat Brusselaars aan. Zaventem en Machelen zijn de enige gemeenten in de brede rand die meer Brusselse werknemers aantrekken dan er inwoners werken in Brussel. Vilvoorde ontvangt in absolute cijfers meer Brusselaars dan Machelen, maar de beweging richting Brussel is er nog groter. Samen met de faciliteitengemeenten is het totale pendelvolumen –dat is de inkomende en uitgaande pendel samen– in Zaventem, Vilvoorde en Machelen ook het grootst.

3.2. Schoolpendel

28. Naast werkpendel bestaat er ook heel wat schoolpendel richting Brussel. Figuur 14 (bovenaan) geeft een overzicht van de schoolpendel in het onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap. Alle stromen tussen Brussel, de brede rand, de rest van het Vlaams Gewest en het Waals Gewest zijn er opgenomen. De uitwisseling met het Waals Gewest gaat maar in één richting, gezien er geen Vlaams onderwijs wordt georganiseerd. We zien dat er meer dan 7.500 kinderen uit de brede rand schoolgaan in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel, terwijl er minder dan 3.500 leerlingen de omgekeerde beweging maken. Het gaat dus om een netto-stroom richting Brussel van meer dan 4.000 leerlin-

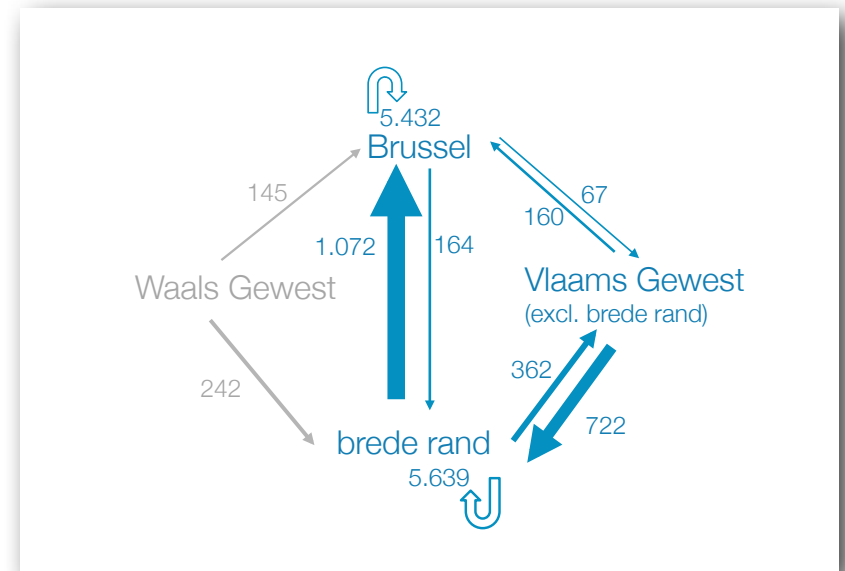
gen. Dit negatieve saldo geldt voor zowat alle gemeenten van de brede rand. Opvallende uitzonderingen zijn de grotere gemeenten Dilbeek en Halle, hoewel het daar nooit over meer dan 5% van het leerlingenbestand gaat. Deze stromen vinden we vooral in het secundair onderwijs; de grensoverschrijdende bewegingen in het basisonderwijs zijn relatief beperkt.¹³

29. Het is wel zo dat Vlaams-Brabanders elk jaar wat minder naar Brussel trekken. De groei van het aantal leerlingen in het Brussels Nederlandstalig onderwijs is dus volledig te verklaren door de groei van het aantal Brusselse leerlingen. De groei van het aantal leerlingen in de brede rand is vooral te verklaren door de groei van het aantal leerlingen in de brede rand zelf: de stijging van het aantal Brusselaars is er eerder beperkt

30. Dit is natuurlijk maar een deel van het verhaal. 83% van de leerlingen in de Brusselse scholen gaat immers naar het onderwijs van de Franse Gemeenschap (wanneer we de Europese en internationale scholen niet meerekenen), en voor de leerlingen die buiten Brussel wonen maar wel in Brussel naar school gaan is dat nog 72%. Op figuur 14 (onderaan) is het Brussels Franstalig onderwijs toegevoegd. De stroom van Brussel naar de brede rand blijft gelijk -gezien de Franse Gemeenschap er geen onderwijs organiseert- maar de omgekeerde stroom omvat nu bijna 27.000 leerlingen. We krijgen dus een netto-stroom van bijna 24.000 leerlingen richting Brussel. In de meeste faciliteitengemeenten gaat een meerderheid van de leerlingen naar het Franstalig onderwijs.

3.3. Mobiliteit bij welzijnsvoorzieningen

31. Naast werk- en schoolpendel zijn er nog heel wat andere bewegingen die de gewestgrenzen overschrijden, bijvoorbeeld in de voorschoolse kinderopvang. Om dit na te gaan organiseerde het Steunpunt sociale planning, in samenwerking met Kind en Gezin, een enquête bij de kinderopvanginitiatieven erkend of onder toezicht van Kind en Gezin.

Figuur 15. Stromen in de kinderopvang, geëxtrapoleerd naar capaciteit (03-09/02/2014). Bron: Enquête naar de woonplaats van de opgevangen kinderen, capaciteitsgegevens: Kind en Gezin.

Daarbij werd gepeild naar de woonplaats van de opgevangen kinderen, die immers (nog) niet centraal geregistreerd wordt. De resultaten worden samengevat in figuur 15, die op dezelfde manier werd geconstrueerd als figuur 14. Deze figuur is gecorrigeerd voor de responsgraad die groter was in de brede rand en de rest van het Vlaams Gewest (93% van de capaciteit) dan in Brussel (70% van de capaciteit). Daaruit blijkt dat er een netto-stroom van de brede rand naar Brussel bestaat van meer dan 900 kinderen. Het gaat vooral om bewegingen dicht bij de gewestgrenzen. Dit getal zou nog groter worden wanneer we ook het Franstalig aanbod zouden kunnen toevoegen, dat immers enkel in

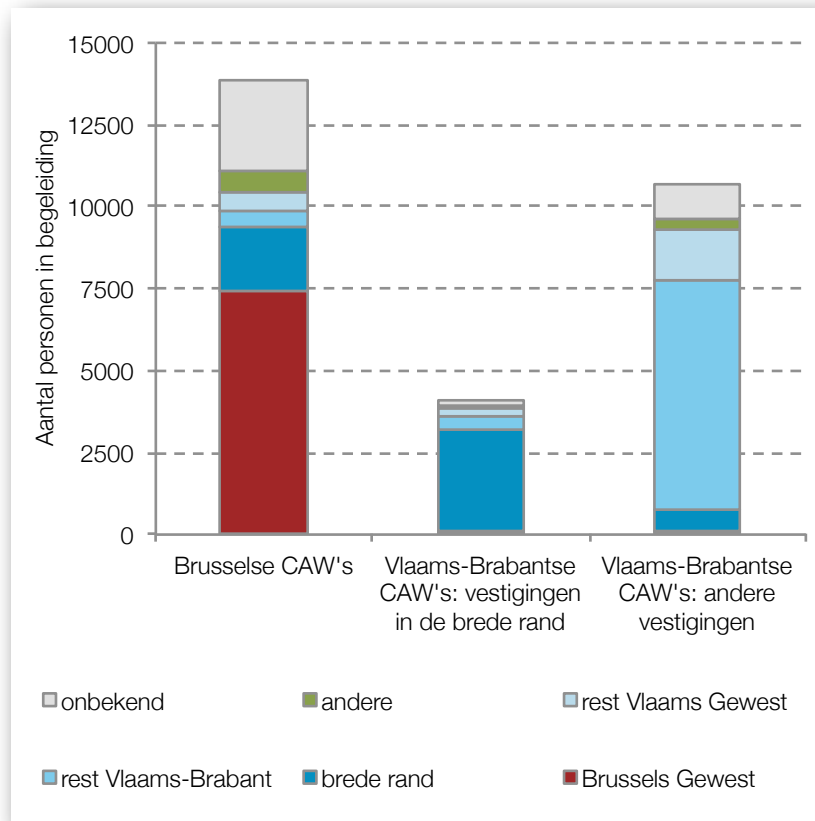
¹³ Wemmel, Lennik en Drogenbos kennen wel een relatief grote instroom uit Brussel in het basisonderwijs, zodat het saldo voor het basis- en secundair onderwijs samen er eveneens positief is. In Lennik gaat het vooral om buitengewoon onderwijs.

Brussel wordt aangeboden, maar hierover hebben we geen gegevens. Het aanbod in Brussel (Franstalig en Nederlandstalig samen) is nochtans al relatief klein ten opzichte van het aantal kinderen dat in Brussel zelf woont. Het ligt beneden de 33% van de Brusselse 0-2-jarigen, de zogenaamde Barcelonanorm. In de rand wordt de Barcelonanorm wel

gehaald, maar het aanbod is er wel kleiner dan in het Vlaams Gewest als geheel.¹⁴

32. Ook in een reeks andere welzijnssectoren zien we, binnen het Nederlandstalige aanbod, een stroom richting Brussel, vaak in combinatie met een beperkt aanbod. Een voorbeeld zijn de door Vlaanderen gesubsidieerde Centra voor Algemeen Welzijnswerk (CAW's). Op figuur 16 is de woonplaats aangegeven van de personen in begeleiding bij de CAW's in Brussel en in de Vlaams-Brabantse CAW's. Bij die laatste werd een onderscheid gemaakt tussen de vestigingen in de brede rand en in de rest van Vlaams-Brabant. We zien dat er wel heel wat inwoners van de brede rand in Brussel in begeleiding zijn, maar dat het aantal Brusselaars bij de Vlaams-Brabantse CAW's heel beperkt is, zowel in de brede rand als elders. Dit is deels te wijten aan het gespecialiseerde aanbod in Brussel in die periode, maar ook zonder dat aanbod zien we een netto-stroom richting Brussel. Dit loopt samen met een zeer beperkt aanbod in de brede rand.

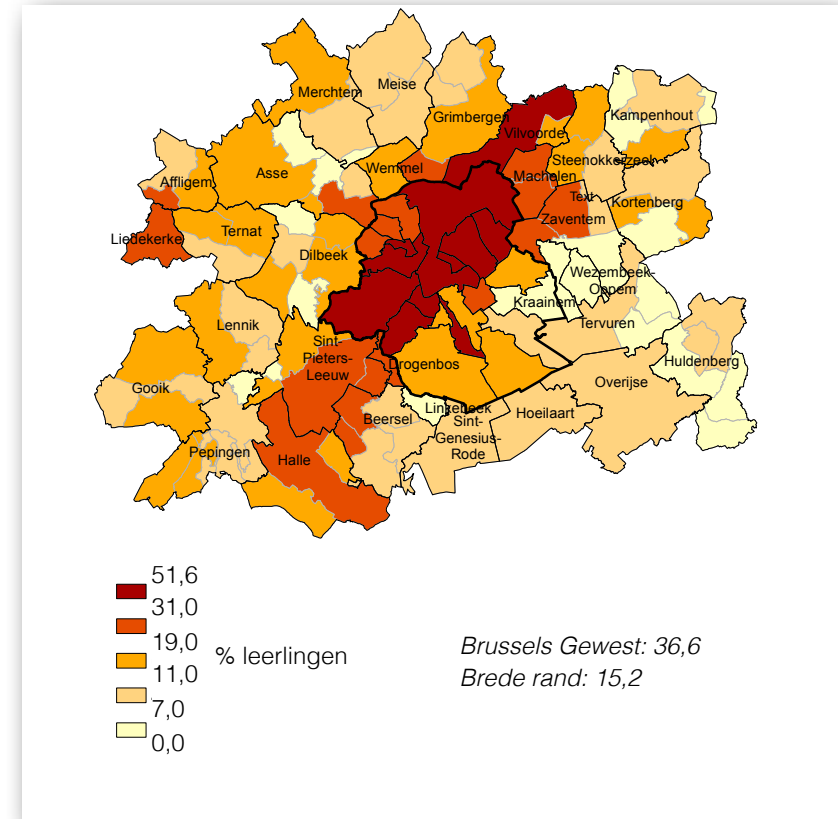
Figuur 16. Domicilie van de personen in begeleiding bij de Brusselse en Vlaams-Brabantse CAW's, 2008-2011. Bron: Steunpunt Algemeen Welzijnswerk, TELLUS cliëntregistratie, verwerking Steunpunt sociale planning.

¹⁴ In Brussel bedraagt dat 31%, in de brede rand 36% en in het Vlaams Gewest 40%.

Slotbeschouwingen

33. De bevolkingsgroei in de rand rond Brussel wordt vooral bepaald door migratie uit Brussel. Het gaat in grote mate om jonge gezinnen, zoals dat ook het geval was gedurende de laatste decennia. Deze suburbanisatie geeft aanleiding tot een verarming van de stad en een stijging van de welvaart in de brede rand. Ook deze observatie is niet nieuw, maar het socio-economisch profiel van de verhuizers zelf is eigenlijk zelden bestudeerd. Deze studie bracht dat wel in kaart en bevestigt het beeld van de verhuizer die een hoger inkomen heeft dan gemiddeld in Brussel. Dit is echter niet het geval in alle (deel)gemeenten van de brede rand, maar wel algemeen is de vaststelling dat de overgrote meerderheid van de verhuizers actief is op de arbeidsmarkt. Opvallend is verder dat het steeds vaker om personen gaat met een niet-Belgische origine. Terwijl suburbanisatie gedurende vele jaren bijna uitsluitend een zaak was van de middenklasse van Belgische origine, is dat nu niet meer het geval. De verhuizers uit Brussel vormen meer dan vroeger een weerspiegeling van de Brusselse bevolkingssamenstelling, althans op dat vlak. Ook binnen de groep met een niet-Belgische origine zijn jonge gezinnen en hogere inkomensgroepen oververtegenwoordigd.

34. Tegenover deze continue instroom in de brede rand, staat een dagelijkse pendelbeweging naar Brussel voor werk, maar ook voor onderwijs, kinderopvang en voorzieningen in een aantal andere welzijnssectoren. De evolutie hiervan is niet zo eenduidig en vergt heel wat extra onderzoek. De stijgende Brusselse werkgelegenheid wordt meer en meer ingevuld door Brusselaars zelf, terwijl de pendel relatief constant blijft. We zagen eerder dat het aantal leerlingen uit de brede rand in het Brussels Nederlandstalig onderwijs daalt en dat hun aantal zeer sterk stijgt in de scholen in de rand. Betekent dit dat de inwoners van de rand, en in het bijzonder de verhuizers uit Brussel, minder dan vroeger op Brussel gericht zijn? Of kan dit niet los gezien worden van de capaciteitsproblemen in het Brussels onderwijs [Wayens *et al.*, 2013]? Ook het beperkte welzijnsaanbod in Vlaams-Brabant staat niet los van de bewegingen richting Brussel. Het is echter moeilijk in te schatten of een uitbreiding van het welzijnsaanbod in de brede rand, dat nu ver onder het Vlaams gemiddelde ligt, ook zou leiden tot een vermindering van deze bewegingen.

Figuur 17. Leerlingen in het basis- en secundair onderwijs met een schooltoelage (schooljaar 2011-2012) Bron: Departement Onderwijs en Vorming, BISA, verwerking Steunpunt sociale planning.

35. Deze publicatie bracht de bewegingen in kaart tussen Brussel en de brede rand, en net daarom moeten we ook nuanceren. Ook in Brussel zelf bestaat er een suburbanisatiebeweging van de centrale gemeenten naar de randgemeenten. De administratieve grenzen van Brussel vallen immers niet samen met sociale grenzen. De verschillen binnen Brussel en binnen de brede rand zijn vaak groter dan tussen

aangrenzende gebieden in Brussel en de brede rand. Dit zien we bijvoorbeeld op figuur 17, die het aantal leerlingen weergeeft (in het onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap) met een schooltoelage, die ze krijgen omwille van een laag inkomen. Daarop zien we dat de Zennevallei, van Halle over Brussel tot Vilvoorde, hoge waarden kent, terwijl het oosten en zuidoosten van Brussel eerder aansluiten bij de lage waarden in de (zuid)oostelijke rand rond Brussel. We zagen ook dat de verhuisbewegingen tussen het zuidoosten van Brussel en de aanpalende gebieden in Vlaams-Brabant vooral om hoge inkomens draaide, terwijl dat elders niet steeds het geval was. Ook dat mogen we niet uit het oog verliezen: een administratieve grens is geen reële sociale grens.

Bibliografie

- CLAPSON, M., 2000. The suburban aspiration in England since 1919, In: *Contemporary British History*, vol.14, nr. 1, pp.151-174.
- DEBOOSERE, P., EGGERICKX, T., VAN HECKE, E. & WAYENS, B., 2009. De Brusselse bevolking: een demografische doorlichting, In: *Brussels Studies*, Synthesenota nr. 3, 12 januari 2009 (corr. 17 maart 2009).
- DE MAESSCHALCK, F., 2012. De internationalisering van de rand: een demografische blik, in DEGADT, J., DE METSENAERE, M., DE VLIENER, M., JANSSENS, R., MARES, A. & VAN WYNSBERGHE, C. (red.), *De internationalisering van de Vlaamse rand rond Brussel*, Brussel. ASP, pp. 25-43.
- DE MAESSCHALCK, F., DE RIJCK, T. & HEYLEN, V., 2014. *Dossier wisselwerking Vlaams-Brabant en Brussel*, Leuven: Steunpunt sociale planning, 110 p.
- KESTELOOT, C., 2001. Verstedelijking in Vlaanderen: problemen, kansen en uitdagingen voor het beleid in de 21e eeuw, in DE RYNCK, F. (red.), *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Voorstudies*, Brussel. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, pp. 15-83.
- LOECKX, A., OOSTERLYNCK, S. & KESTELOOT, C., 2014. *Wat met Brussel?*, Leuven. LannooCampus, 148 p.
- LUYTEN, S. & VAN HECKE, E., 2007. *De Belgische stadsgewesten 2001*, Statistics Belgium Working Paper, 81 p.
- MEDINA LOCKHART, P. & VANDERMOTTEN, C., 2009. Les Bassins d'emploi en Belgique (II), In: Conférence Permanente du Développement Territorial (CPDT), *Atlas des dynamiques territoriales*, 4 p.
- PERMENTIER, M. & BOLT, G., 2006. *Woonwensen van allochtonen*, DWG/NETHUR Partnerschip, nr. 37, 81 p.
- STEUNPUNT SOCIALE PLANNING, 2010. *Dossier minderheden in Vlaams Brabant 2010*. Leuven. Steunpunt sociale planning, 118 p.

- THOMAS, I., COTTEELS, C., JONES, J. & PEETERS, D., 2012. Revisiting the extension of the Brussels urban agglomeration: new methods, new data... new results?, In: *Belgeo*, 1-2, 2012, 12 p.
- VAN DER HAEGEN, H., 1987. De uitgeholde stad, In: KNOPS G. (red.), *De uitgeholde stad*. Brussel. Koning Boudewijnstichting, pp. 11-29.
- WAYENS, B., JANSSENS, R. & VAESEN, J., 2013. BSI synthesesnota. Het onderwijs in Brussel: een complex crisisbeheer, In: *Brussels Studies*, nr. 70, 27 p.
- WILLAERT, D., 2009. Verhuisbewegingen vanuit en naar de Vlaamse Rand rond Brussel, In: *Interface Demography Working Paper*, 2009-5, 23 p.
- VAN CRIEKINGEN, M., 2006. Welke toekomst voor de Brusselse centrumwijken? Selectieve migratie vanuit Brusselse wijken gekenmerkt door gentrificatie, In: *Brussels Studies*, nr.1, 22 p.
- VAN CRIEKINGEN, M., DE KEERSMAECKER, M.-L., MARISSAL, P., VAN HAMME, G., HAROU, R., 2013. Entre relégation et risques de gentrification: étude des recompositions territoriales et démographiques des villes Wallonnes et de leurs impacts sociaux, In: *Conférence Permanente du Développement Territorial (CPDT), Rapport Final*. 99 p.

Financiële steun

Brussels Studies wordt gepubliceerd met de steun van:

Innoviris, het Brussels Instituut voor Onderzoek en Innovatie

Universitaire Stichting

Om deze tekst te citeren

DE MAESSCHALCK, Filip, DE RIJCK, Tine en HEYLEN, Vicky, 2015. Over de grens. Sociaal-ruimtelijke relaties tussen Brussel en Vlaams-Brabant, In: *Brussels Studies*, Nummer 84, 23 februari 2015, www.brusselsstudies.be

Links

Andere versies van deze tekst zijn beschikbaar

ePub FR : <http://tinyurl.com/BRUS84FREPUBLIC>

ePub NL : <http://tinyurl.com/BRUS84NLEPUBLIC>

ePub EN : <http://tinyurl.com/BRUS84ENEPUBLIC>

pdf FR : <http://tinyurl.com/BRUS84FRPDF>

pdf NL : <http://tinyurl.com/BRUS84NLPDF>

pdf EN : <http://tinyurl.com/BRUS84ENPDF>

De video's die verschenen zijn in *Brussels Studies* zijn te bezichtigen op het Vimeo kanaal van *Brussels Studies* op de volgende link: <http://vimeo.com/channels/BruS>